

Звіринець

Звіринець – історична місцевість Києва на південь від Печерська. З часом назва змінювала своє значення від невеликого об'єкта до цілого району міста. Спочатку так називали місце, де князі тримали в неволі екзотичних тварин – левів, барсів (леопардів) і пардусів (гепардів), а також хижих птахів. Частина з них могли використовувати під час княжих полювань-ловів [Закревский 1868, с. 322]. За літописними свідченнями, звіринці згадано біля міст Переяслава та Новгород [Етимологічний 1985, с. 62]. Київський звіринець розташовувався на плато, недалеко від князівського Червоного двору, що вперше згаданий у літопису під 1096 роком [Ипатьевская 2001, стлб. 223]. Двір стояв на горі («на холму») над Видубицьким монастирем.

У середині XII ст. Червоний двір двічі згадано в літопису поряд із ім'ям Юрія Довгорукого: у 1150 році князь перебував у ньому, а 1157 року після смерті Юрія кияни, які не любили князя та його земляків-суздальців, пограбували цей замський князівський двір [Ипатьевская 2001, стлб. 415–416, 489]. Не відомо, чи продовжував функціонувати Червоний двір, і звіринець при ньому, надалі.

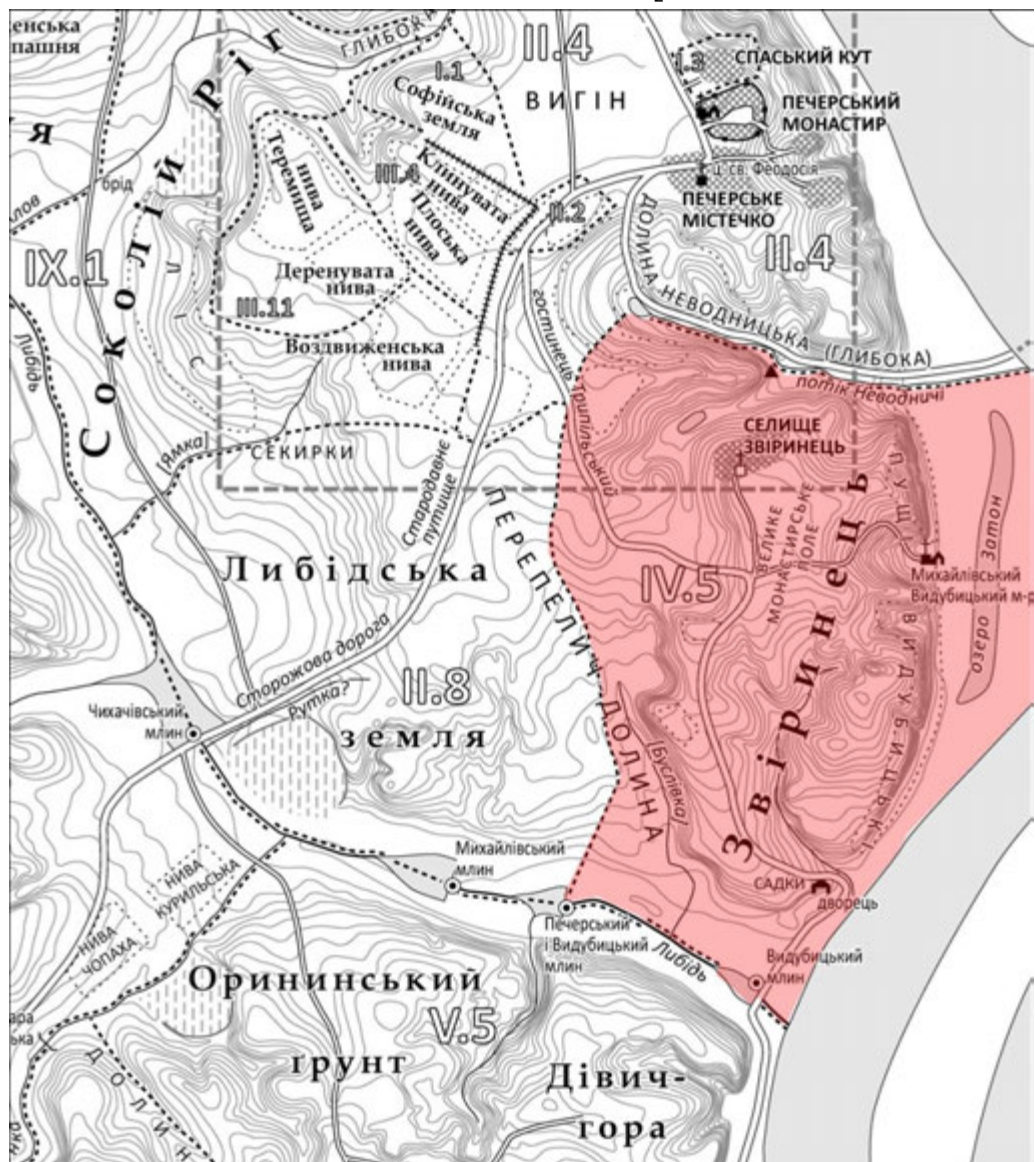
Приблизно в цей самий час на північному краю Звіринецького плато виник Звіринський монастир, від якого залишились печери [Бобровський 2007, с. 62–63]. На стінах підземних галерей виявили кілька давніх написів, зокрема перелік очільників (ігуменів) монастиря, написаний у першій половині XIII ст. (іл. 1). За непрямыми свідченнями, монастир мав назву Святого Воскресіння Христового Звіринський. У 1231 році літопис згадує воскресенського ігумена Семена [Лаврентьевская 2001, стлб. 457].



Іл. 1. Напис-графіті XIII ст. з переліком ігуменів Звіринського монастиря.
За: Бобровський 2007, с. 175, рис. 58: 6.

Після монголо-татарської навали 1240 року Звіринецький монастир занепав. У XIV ст. монастирські печери були місцем поховання ченців Печерського монастиря. У цей же час на схилах долини біля печер виникло поселення з назвою Звіринець, що підтверджують археологічні знахідки. Про самі печери згодом забули і випадково виявили їх лише в кінці XIX ст., а розкопки провели в 1912–1914 та 1990–1993 роках. Частину підземних ходів досі не досліджено. Зараз Звіринецькі печери є складовою частиною Архангело-Михайлівського Звіринецького монастиря (вул. Ломаківська, 20–22).

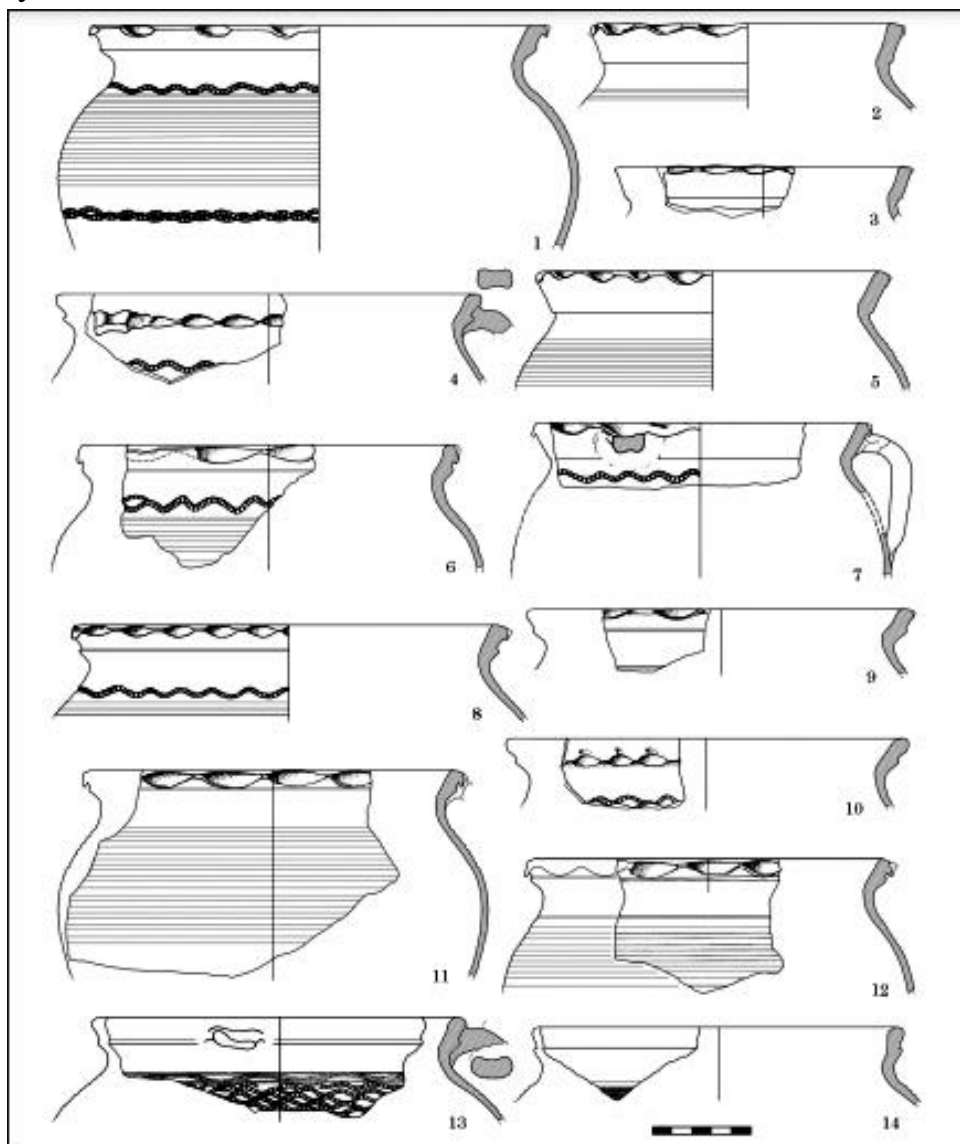
Уся земля навколо Видубицького монастиря належала йому і стала називатись «Звіринець». З півночі вона була обмежена Неводницькою долиною (вул. Старонаводницька), із заходу – долиною з р. Буслівка (вул. Михайла Бойчука), з півдня – течією р. Либідь до її впадіння в Дніпро (іл. 2). Площа маєтності становила понад 4 кв. км [Козюба 2019, с. 124–128].



Іл. 2. Звіринецька маєтність на карті-схемі (фрагмент) землеволодінь навколо Києва у XVI ст. За: Козюба 2019, вклейка

На Звіринецькому плато з XVI ст. згадується про велике поле, що його Видубицький монастир надавав в оренду. У кількох місцях маєтку росли сади, була монастирська пасіка. Місцеві мешканці обробляли городи. Під час нападу печерських підданих на Звіринець 1613 року вони спустошили («обтрусили») місцевий монастирський сад і вивезли кільканадцять возів «різного овочу» [Козюба 2019, с. 128].

Звіринець був одним з гончарних осередків Києва з кінця XVI по XVIII ст. У 1970-х роках тут досліджено 2 гончарні горни [Чміль 2024, с. 222–225, 516] (іл. 3). Місцеві виходи гончарної глини сприяли появі на початку XVII ст. в гирлі Неводницької долини невеликої цегельні. У другій половині XVII – XIX ст. кілька цегелень працювало біля гирла р. Либідь (район станції метро «Видубичі»). Через Звіринецьке узгір'я проходив Трипільський гостинець – з XI ст. один з головних сухопутних шляхів з Києва до устя Либіді і далі на південь.



Іл. 3. Горщики кінця XVI - початку XVII ст. із заповнення горна з розкопок 1971 р. на Звіринці. За: Чміль 2024, с. 224, рис. 32

Печерський монастир постійно мав конфлікт із Видубицьким через кордон їхніх володінь у районі Неводницької долини. Урешті-решт, печеряни захопили частину Звіринця (між вул. Старонаводницькою та бульв. Міхновського), яка стала називатись «печерським Звіринцем». У долині, що розділяла печерський Звіринець і видубицький Звіринець, у западині було невелике озеро розміром 130×50 м, яке живилось поверхневими водами і яке у XVIII ст. мало назву Святе озеро (район виходу вул. Болсуновської до бульв. Міхновського). Від нього селище на печерському Звіринці стали називати Свято-Озерською Слобідкою (район колишньої Клінічної поліклініки № 1) (іл. 4–6: 2).



Іл. 4. Звіринець на плані Києва 1750 р. (фрагмент): 1 – село Звіринець видубицький, 2 – село Звіринець печерський (Святоозерська Слобідка), 3 – церква Різдва Іоанна Богослова із цвинтарем, 4 – Печерський двір, 5 – Видубицький монастир, 6 – Святе озеро, 7 – Неводницький потік, 8 – Неводницька долина, 9 – неводницький наплавний міст, 10 – шлях на Трипілля, 11 – місце Печерського мосту

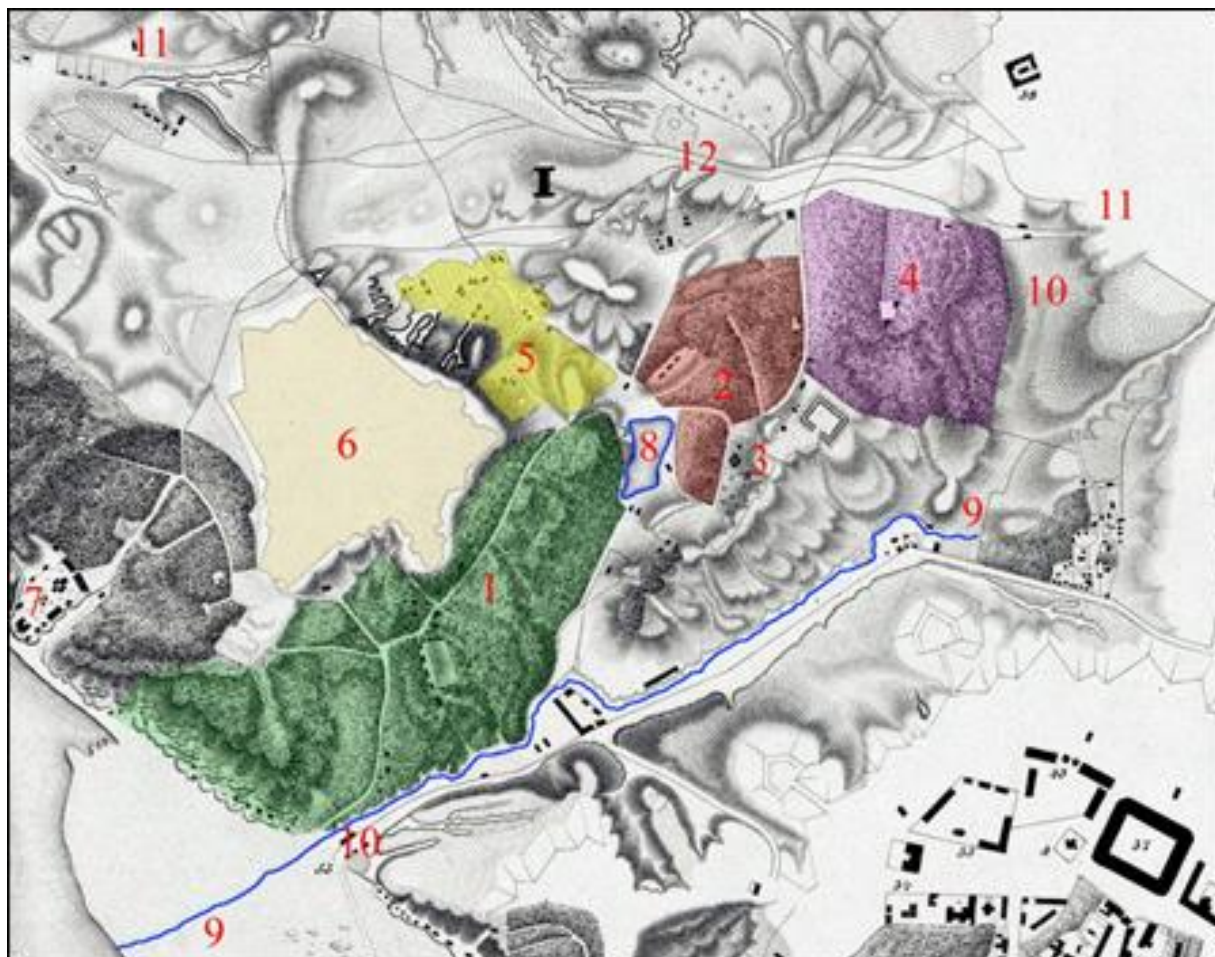
У 1766 році тут було 38 хат, у яких проживало 45 родин (190 осіб). До ремісників належали 2 палітурники та по одному – гончар, ткач, кравець, чоботар, пекар, різник та муляр [Луцицкий 1888, с. 28–30]. У слобідці з першої треті XVIII ст. стояла церква Різдва Іоанна Предтечі, яку двічі перебудовували і яка згоріла в 1935 році.

На схилах протилежного боку долини розміщувалося давнє село Звіринець, яке простягалося від озера майже до Дніпра (іл. 4–6: 1). Частина його мешканців була також підпорядкована Печерському монастирю. У 1766 році в селі було 32 двори підданих Видубицького монастиря, де проживало 39 родин чисельністю 161 людина. Серед ремісників – 4 кравці, 2 ткачі, по одному гончарю, муляру і скляру [Луцицкий 1888, с. 32–34].



Іл. 5. Звіринець на плані Києва 1786 р. (фрагмент): 1 – село Звіринець видубицький, 2 – село Звіринець печерський (Святоозерська Слобідка), 3 – церква Різдва Іоанна Богослова із цвинтарем, 4 – Печерський двір, 5 – Видубицький монастир, 6 – Святе озеро, 7 – Неводницький потік, 8 – Неводницька долина, 9 – неводницький наплавний міст, 10 – шлях на Трипілля, 11 – місце Печерського мосту

На початку ХІХ ст. на Звіринецькому плато було зведено Звіринецьке укріплення, яке мало прикривати з півдня Печерську фортецю і Неводницьку переправу через Дніпро – головну на той час комунікацію, що сполучала Київ з Лівобережжям. Після будівництва нової Печерської фортеці у 1850-х роках Звіринецьке укріплення втратило оборонну функцію. Зараз воно є пам'яткою містобудування національного значення «Звіринецьке укріплення Київської фортеці 1810 р.» [Пилипчук, Бойко 2021]. Поряд із фортом виникло селище військових – Солдатська Слобідка (район вул. Болсуновської та Бастіонного пров.) (іл. 6: 5, 6).



Іл. 6. Звірінець на плані Києва 1846 р. (фрагмент): 1 – колишній видубицький Звірінець, 2 – колишній печерський Звірінець, 3 – церква Різдва Іоанна Богослова із цвинтарем, 4 – Печерський двір, 5 – Солдатська Слобідка, 6 – Звірінецьке укріплення, 7 – Видубицький монастир, 8 – Святе озеро, 9 – Неводницький потік, 10 – Неводницька долина, 11 – шлях на Трипілля, 12 – місце Печерського мосту

У цій місцевості в ХІХ ст. виникло кілька кладовищ. Серед них – відоме Звірінецьке єврейське кладовище (зараз – територія Ботанічного саду ім. М. Гришка), благоустроєм якого переймався відомий київський меценат О. Бродський [Проценко 1995, с. 251–253], караїмське, православне (біля станції метро «Звірінецька»), Госпітальне (Звірінецька вулиця і провулок) кладовища. Після початку Першої світової війни на Звіринці було споруджено Братське військове меморіальне кладовище із церквою, яку не було завершено [Проценко 1995, с. 249] (іл. 7; 8; 2; 11: 8).

Найбільш відомим є Звірінецьке кладовище. Спочатку це був цвинтар біля церкви Різдва Іоанна Богослова (іл. 4–6, 11: 3). У 1930-х роках на кладовищі було перепоховано кілька відомих культурних діячів зі зведеного кладовища на Аскольдовій могилі. На Звірінецькому кладовищі поховано таких відомих осіб, як батько й син Василі Тарновські (останній – засновник чернігівського Музею історичних старожитностей, що згодом став частиною Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського);

історик, дослідник минулого Києва В. Щербина; зоолог (дослідник птахів) М. Шарлемань; співаки А. Мокренко та Н. Матвієнко.



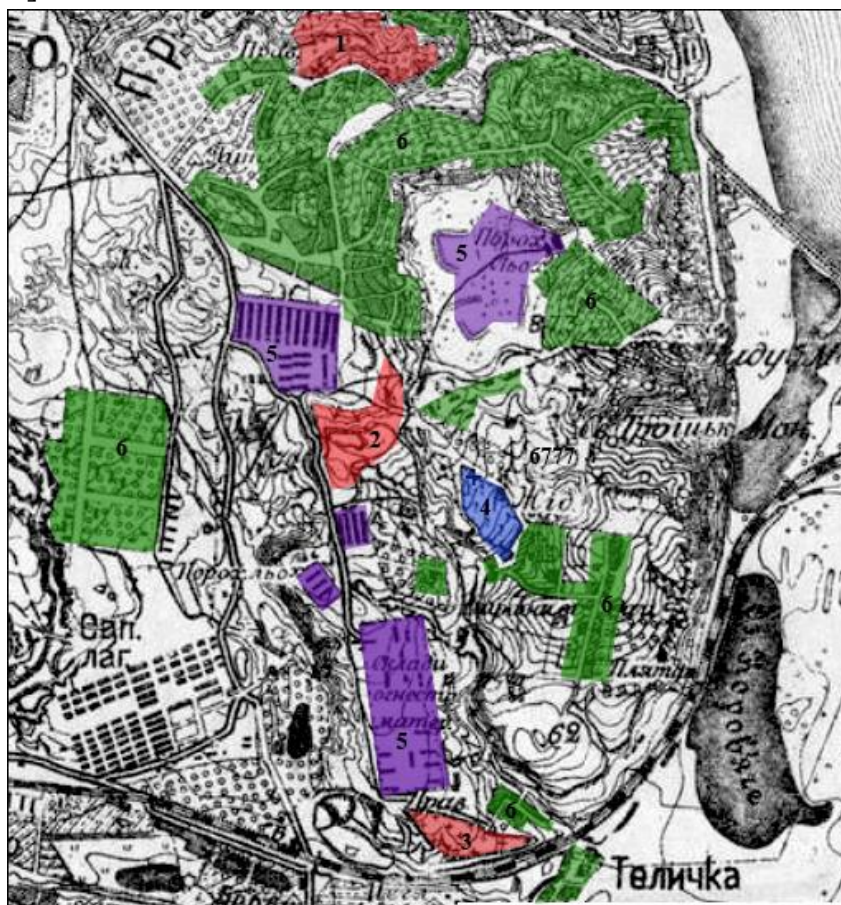
Іл. 7. Брама Братського військового кладовища на Звіринці. Фото 1914–1916 рр.

URL: <https://pastvu.com/p/2050430>

З другої третини ХІХ ст. значну частину території Звіринця почало використовувати військове відомство. У Звіринецькому укріпленні було влаштовано склади для зберігання пороху та боєприпасів («Пороховий льох»), у районі Бусової гори – Артилерійську лабораторію (на початку ХХ ст. перетворену на склади вогнепальних матеріалів), біля якої розміщено вже згадане Госпітальне кладовище, десятки довгих артилерійських сараїв – складів для боєприпасів (між вул. Бойчука, професора Підвисоцького та Катерини Білокур, «Порохове містечко» (середня частина вул. Бойчука), гауптвахту, ще один пороховий льох (іл. 8: 5).

Така концентрація вибухонебезпечних речовин і предметів становила постійну загрозу для мешканців цього району міста. 6 червня 1918 року трапилась Звіринецька трагедія – серія потужних вибухів на складі боєприпасів унаслідок пожежі й детонації. Чи це був випадок халатності, чи диверсія більшовиків, – остаточно встановити не вдалося. Від вибухів був зруйнований сам форт і понад 1 тис. житлових будівель (іл. 9). За свідченнями, загинуло близько 200 і було контужено та поранено ще 8300

людей. Без притулку залишилось до 10 000 мешканців Києва [Дорошенко 2002, с. 83–85].



Іл. 8. Звіринець на карті Києва 1897 р., фрагмент (друк 1918 р.):
1 – Звіринецьке православне кладовище, 2 – Братське кладовище,
3 – Госпітальне кладовище, 4 – Звіринецьке єврейське («старе») кладовище,
5 – військові склади, 6 – зона житлової забудови



Іл. 9. Руїнування Звіринцю внаслідок вибухів 6 червня 1918 р.

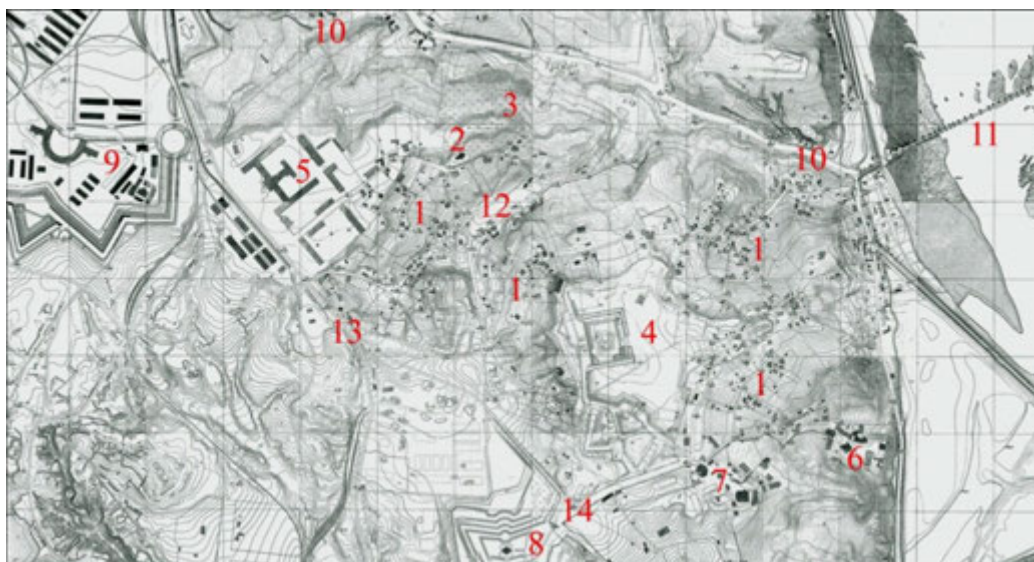
URL: <https://pastvu.com/p/1350613>

У 1915 році біля Трипільського шляху в стилі неоампір було побудовано комплекс Другого інженерного військового училища, який з 1943 року став Суворовським училищем, а з 1992 – Київським військовим ліцеєм ім. Івана Богуна (бульв. Лесі Українки, 25) (іл. 11: 5). Ще з першої половини XVIII ст. на цьому місці розміщувалося Печерське подвір'я Києво-Печерської лаври (іл. 4–6: 4).

Перед Другою світовою війною колишнє передмістя Звіринець мало переважно садибну одноповерхову забудову (іл. 10; 11). Перед Німецько-радянською війною 1941–1945 років повз Звіринець почали прокладати автостраду від Дніпра до р. Либідь (сучасний бульв. Міхновського), і навіть прорізали гору для дороги, але Печерський міст над автострадою спорудили лише на самому початку 1950-х років (іл. 12).



Іл. 10. Передмістя Звіринець. На задньому плані праворуч – церква Різдва Іоанна Предтечі. Зображення 1880-х рр. URL: <https://pastvu.com/p/1361611>



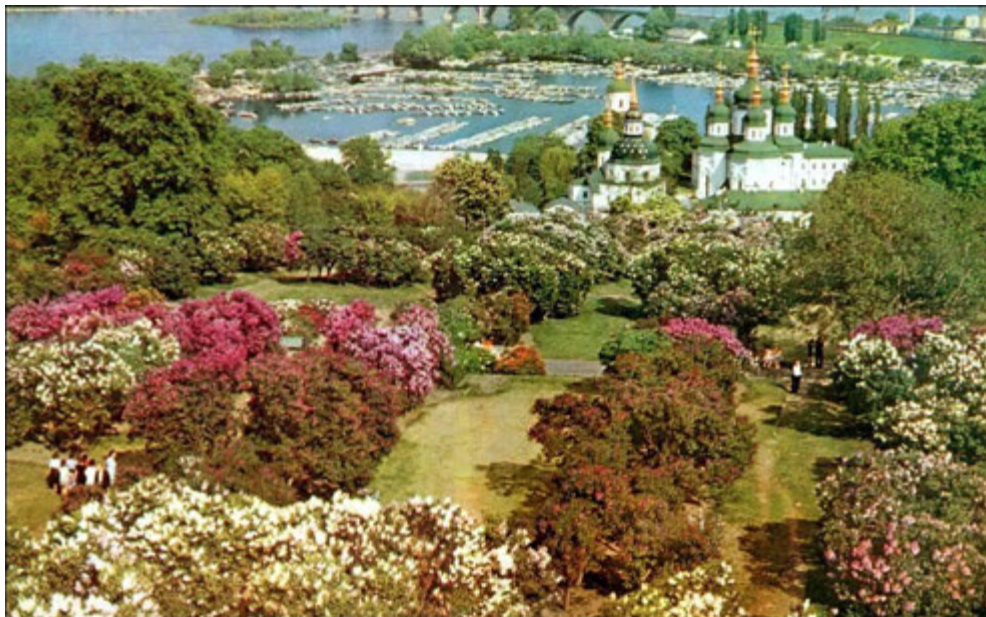
Іл. 11. Район Звіринець на карті Києва 1923 р. (фрагмент): 1 – приватна забудова Звіринець, 2 - церква Різдва Іоанна Богослова, 3 – Звіринецьке кладовище, 4 – Звіринецьке укріплення, 5 – колишнє Друге інженерне військове училище, 6 – Михайлівський Видубицький монастир, 7 – Свято-Троїцький Іонінський монастир, 8 – храм Святого Миколи Чудотворця, 9 – укріплення Нової Печерської фортеці, 10 – Неводницька долина, 11 – наплавний міст, 12 – місце Святого озера, 13 – місце майбутнього Печерського моста, 14 – місце майбутнього центрального входу до Ботсаду



Лл. 12. Автострада під Печерським мостом. Світлина 1956 р.

URL: <https://pastvu.com/p/171336>

До війни 1941–1945 роках також розпочалося створення Ботанічного саду. Його велика площа (117 га) дозволила висадити тисячі видів рослин просто неба з різних географічних і кліматичних зон і континентів, майже тисячу оранжерейних. Національний ботанічний сад імені М. М. Гришка НАН України було відкрито для киян і гостей столиці у травні 1964 року (тодішня назва – «Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР»). До російсько-української війни його щороку відвідувало близько мільйона людей. Особливої популярності набули Сад бузку (Сирингарій) – одна з найбільших колекцій цих рослин у світі (іл. 13), Сад магнолій, Розарій, Альпійська гірка – залишок валу Звіринецького укріплення. У Ботсаду є чим полюбуватися в будь-яку пору року.



Лл. 13. Цвітіння бузку в Національному ботанічному саду імені М. М. Гришка НАН України. Світлина 1970-х рр. Б. Мінделя. URL: <https://pastvu.com/p/2151868>

На нинішньому бульварі Міхновського в 1971–1984 роках було споруджено Будинок меблів – меблевий магазин-виставка з увігнутим дахом, що тримається на увігнутих металевих вантах-тросах. Будівлю зведено в стилі неомодернізму (іл. 14). Біля неї 30 грудня 1991 року було відкрито станцію метро «Дружби Народів» на Сирецько-Печерській лінії, яку у 2023 році перейменували на «Звіринецьку».



Іл. 14. Будинок меблів. Світлина 1996 р. М. Андрєєва.

URL: <https://pastvu.com/p/646020>

Джерела та література

Бобровський, Т. 2007. *Підземні споруди Києва*. Київ.

Дорошенко, Д. 2002. *Історія України 1917–1923 рр. II. «Українська Гетьманська Держава 1918 року»*. Київ.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*, I. Москва.

Звіринецьке укріплення. *Вікіпедія*. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Звіринецьке_укріплення

Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, II. Москва.

Козюба, В. 2019. Церковне і монастирське землеволодіння навколо Києва наприкінці XV – у XVI ст. *Болховітіновський щорічник 2017/2018*. Познань; Київ, с. 35–186.

Лаврентьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, I. Москва.

Лучицкий, И. 1888. Киев в 1766 г. *Киевская старина*, 1–3, с. 1–74.

Національний ботанічний сад імені М. М. Гришка НАН України.

Вікіпедія. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_ботанічний_сад_ім,_М._М._Гришка_НАН_України

Пилипчук, В. Ф., Бойко, Р. В. 2021. Розроблення заходів із презентації історико-культурної пам'ятки «Звіринецьке укріплення Київської фортеці 1810 р.» на території Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка НАН України. *Науковий вісник НЛТУ України*, 4, с. 65–70.

Проценко, Л. А. 1995. *Історія Київського некрополя*. Київ.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. 1985. Київ.

Церква Різдва Іоанна Предтечі (Звіринець). *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/Церква_Різдва_Іоанна_Предтечі_\(Звіринець\)](https://uk.wikipedia.org/Церква_Різдва_Іоанна_Предтечі_(Звіринець)).

Чміль, Л. В. 2024. *Керамічний посуд XVI–XVIII ст. Середньої Наддніпрянщини (за матеріалами Києва і Київщини)*. Київ.

Віталій Козюба

кандидат історичних наук
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви